

CULTURELE VEERKRACHT. LESSEN UIT DE VROEGERE CHOLERA-EPIDEMIEËN VOOR DE HUIDIGE CORONACRISIS

Lotte Jensen

1. INLEIDING

Op 3 augustus 1849 besloot het Amsterdamse stadsbestuur de jaarlijkse kermis af te gelasten wegens een cholera-uitbraak.¹ Winkeliers, caféhouders, slaggers, muzikanten, kraamhouders zagen hun omzet in rook opgaan. De Amsterdamse ondernemers bundelden hun krachten en tekenden protest aan. In het *Algemeen Handelsblad* zetten ze hun bezwaren op een rijtje. Het besluit was in hun ogen niet alleen onwettig, maar het had ook desastreuze gevolgen. Ze hadden zich diep in de schulden gestoken en werden in hun voortbestaan bedreigd. Maar ook andere burgers waren de dupe. Volksfeesten waren immers ‘een zeer voornaam hoofdmiddel, om het Volk in eenen goeden luim te houden’.² De maatregelen waren volgens de ondernemers disproportioneel, zeker gelet op het feit dat de epidemie minder wijdverbreid was dan in 1832. Ze riepen het stadsbestuur op de kermis alsnog door te laten gaan – tevergeefs.

Anno 2021 zijn deze argumenten maar al te herkenbaar. Tijdens de coronacrisis, die sinds het begin van 2020 de wereld in haar greep houdt, hebben de ondernemers in Nederland al twee maal langdurig de deuren moeten sluiten. Met enige regelmaat tekenen de bonden protest aan tegen de overheidsmaatregelen. De achterliggende vraag is hoe medische en economische belangen gewogen zouden moeten worden: wanneer en in welke mate is overheidsingrijpen gerechtvaardigd? Naarmate de pandemie langer duurt, zijn daar allerlei complexe sociale, psychologische en culturele vraagstukken bij gekomen. Hoe behouden mensen hun veerkracht in tijden van crisis? Welke gevolgen heeft de lockdown voor het welzijn van jongeren en studenten? Hoe verandert het karakter van een stad wanneer uitgaansgelegenheden de deuren moeten sluiten en toeristen wegblijven?

-
1. Graag wil ik Henk Eijssens bedanken voor zijn behulpzaamheid bij het zoeken naar primaire bronnen. Hanneke van Asperen, Fons Meijer en Rina Knoeff dank ik voor hun constructieve opmerkingen.
 2. *Algemeen Handelsblad* 10 augustus 1849.

In deze bijdrage staat het cultuurhistorische perspectief centraal: welke culturele lessen kunnen we trekken uit epidemieën uit het verleden? Na een korte uiteenzetting over het historische onderzoek naar epidemieën zal ik me richten op de culturele omgang met de cholera-epidemie in het negentiende-eeuwse Nederland – de parallellen met de huidige coronacrisis zijn soms verbluffend. Ik eindig met de aanbeveling om ook in crisistijd te blijven investeren in (het behoud van) de culturele sector in de breedste zin van het woord: van bibliotheken tot musea, van poppodia tot gedichten in de publieke ruimte, van monumenten tot festivals. Cultuur fungeert immers als het kloppende hart van een samenleving.

2. HISTORISCH ONDERZOEK NAAR EPIDEMIEËN

Epidemieën en pandemieën teisteren al eeuwenlang onze maatschappij. Van de pest tot de cholera, van kinderpokken tot ebola, van tuberculose tot aids: steeds weer steken nieuwe infectieziekten de kop op die wereldwijd gemeenschappen bedreigen. Soms doven pandemieën geleidelijk uit, andere keren is de tussenkomst van een medicijn of vaccin de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van bepaalde ziekten. Dankzij de uitvinding van het pokkenvaccin aan het einde van de achttiende eeuw, de enorme vooruitgang van de medische wetenschappen in het laatste kwart van de negentiende eeuw, de toenemende hygiëne en de ontdekking van penicilline in 1928 is het aantal infectieziekten flink gedaald. Als gevolg daarvan is de levensverwachting in Europa en Noord-Amerika sterk gestegen.³ De grote winst die dankzij de medische vooruitgang is behaald, heeft geleid tot groot optimisme over het menselijke vermogen infectieziekten te bedwingen. Tegelijkertijd wijzen epidemiologen en virologen erop dat we ook in de toekomst met nieuwe epidemieën en zelfs pandemieën te maken zullen krijgen.⁴

Historici hebben laten zien dat de geschiedenis van epidemische ziekten niet louter vanuit een medisch perspectief kan worden beschreven. De manier waarop mensen reageren op ziekten, de politieke en sociale interventies, de berichtgeving in de media en het zoeken naar morele en maatschappelijke oorzaken voor uitbraken zijn sociaal, cultureel en historisch bepaald. Epidemieën zijn dan ook bij uitstek sociale gebeurtenissen. Om die reden heeft de Amerikaanse medisch antropoloog Merrill Singer voorgesteld voortaan te spreken over een ‘syndemie’ in plaats van een pandemie, omdat zo meer de nadruk op het sociale karakter van epidemische uitbraken komt te liggen.⁵ Haar voorstel kreeg navolging van Richard Horton, hoofdredacteur van *The Lancet*, die ervoor pleitte de COVID-19-crisis een ‘syndemie’ te noemen.⁶

3. Coutinho (2020), 9-12.

4. Coutinho (2020), 15.

5. Singer (2009).

6. Horton (2020).

Dat epidemieën vanuit een breed perspectief begrepen moeten worden, blijkt ook uit de magistrale overzichtswerken van de historici Frank Snowden en Samuel Cohn. In *Epidemics and Society. From the Black Death to the Present* plaatst Snowden besmettelijke ziekten in de bredere context van politieke en sociale veranderingen. Hij beschouwt epidemieën als net zulke fundamentele aanjagers van historische ontwikkelingen als bijvoorbeeld oorlogen en demografische veranderingen.⁷ Ze hebben een enorme sociale, politieke en culturele impact op samenlevingen. Snowden besteedt ook relatief veel aandacht aan de wijze waarop epidemieën hun weerslag vonden in de kunsten. Dat was volgens hem bij uitstek de plaats waar gereflecteerd werd op de omgang met grootschalige dood door ziekte-uitbraken.⁸ Ook Cohn wijst in zijn omvangrijke studie *Epidemics. Hate and compassion from the Plague of Athens to AIDS* op de noodzaak om epidemieën in een bredere context te onderzoeken: nieuwe infectieziekten gaan namelijk stelselmatig gepaard met het denken in termen van zondebokken, politieke onrust en maatschappelijke hervormingsbewegingen. Tegelijkertijd kunnen ze ook de eenheid binnen gemeenschappen versterken via samenbindende (religieuze) rituelen en liefdadigheidsinitiatieven. Cohn spreekt in dat verband van ‘mechanisms for unity’.⁹

Geïnspireerd door onder meer deze geschiedkundige overzichtswerken hebben Beatrice de Graaf, Rina Knoeff en Catrien Santing en ik ervoor gepleit historische kennis beter te benutten in de collectieve bestrijding van de actuele coronacrisis.¹⁰ Ook de huidige crisis laat zich immers niet reduceren tot een medische kwestie. Het gaat om een ‘wicked problem’, waarbij aangereikte oplossingen voor nieuwe problemen kunnen zorgen omdat er conflicterende belangen meespelen. Dat maakt een brede blik noodzakelijk om de juiste afwegingen te kunnen maken. Juist historici beschikken over dit weidse perspectief.

In onze bijdrage noemen we drie manieren waarop historische kennis kan worden toegepast op hedendaagse epidemiologische vraagstukken. Ten eerste doen historici onderzoek naar betekenisgeving en veerkracht in crisistijd. De bevindingen zijn ook voor hedendaagse crisisverwerking relevant, zeker wanneer de mentale veerkracht zwaar onder druk komt te staan. Historici kunnen handvatten aanleveren om deze te versterken. Ten tweede kunnen historici kennis aanreiken over ‘failure paths’ ofwel zaken die in het verleden zijn misgelopen en in het heden daarom waarschijnlijk ook zullen falen. Zo werkte ‘social distancing’ niet in te dicht bevolkte steden tijdens de pokkenepidemie en braken er onherroepelijk rellen uit als de bevolking restrictieve maatregelen als buitenproportioneel of onrechtvaardig ervoer.¹¹ Ten derde kunnen historici een bijdrage leveren aan het ontwikkelen van exitstrategieën vanuit een langetermijnperspectief. Daarvoor is

7. Snowden (2020), 1-3. De eerste druk van dit werk dateert uit 2019.

8. Snowden (2020), 52-57.

9. Cohn (2018), 68-92.

10. De Graaf, Jensen, Knoeff & Santing (2020); De Graaf, Jensen, Knoeff & Santing (2021).

11. Vergelijk Cohn (2018), 163-274.

het wel noodzakelijk om verder te kijken dan medische oplossingen alleen en voor een meer holistische, contextualiserende benadering te kiezen. Vaccins zijn weliswaar van onschatbare waarde, maar ook die zijn ingebed in een bredere context. Of een vaccinatiecampagne succesvol is, hangt bijvoorbeeld af van allerlei politieke, sociale, economische, ecologische, culturele en religieuze omstandigheden.¹² Maar belangrijker nog: na toediening van het medische wondermiddel is een crisis niet als bij een toverslag voorbij. De maatschappelijke gevolgen kunnen nog heel lang doorwerken en juist niet-medici kunnen dan inzicht verschaffen.

Historisch onderzoek laat zien welke omgangsstrategieën mensen vroeger ontwikkelden om met rampen om te gaan. In zijn studie *Cultures of Disaster* (2003) onderscheidt de Britse historicus Gregg Bankoff drie copingstrategieën: preventieve strategieën, strategieën die de materiële invloed van rampen minimaliseren, en strategieën die de psychologische stress reduceren. Zijn onderzoek richt zich op de Filippijnen, waar bewoners hebben moeten leren leven met het risico op overstromingen en ziekten die daarmee gepaard gaan. Bankoff laat zien dat zij een 'disaster culture' ofwel rampcultuur in wisselwerking met de natuurlijke omgeving hebben ontwikkeld, waarin het reduceren van risico's vooropstaat.¹³ Het huidige Nederlandse waterbeleid laat zich volgens de milieuhistoricus Petra van Dam daarentegen beter omschrijven als een 'risicocultuur' dan een 'rampcultuur', omdat Nederland door de combinatie van landschap en klimaat minder kwetsbaar is voor overstromingen dan de Filippijnen. In Nederland ontwikkelde men daardoor veel effectieve strategieën om de materiële invloed van overstromingen te minimaliseren en de overlevingskans te vergroten.¹⁴

De eerste twee strategieën richten zich vooral op praktische maatregelen, terwijl strategieën die de psychologische stress verminderen eerder in de emotionele en culturele sfeer moeten worden gezocht. De geschiedenis laat zien dat culturele verbeeldingen (verhalen, visuele weergaven, liederen, preken, gedenkboeken, monumenten) een belangrijke rol vervulden in de verwerking van negatieve ervaringen.¹⁵ Culturele verbeeldingen maakten gebruik van esthetische procedés, die angsten als het ware konden sublimeren. Dat wil zeggen: ze tilden de angsten op een hoger en abstracter niveau, waardoor mensen deze beter konden hanteren.¹⁶ Schrijvers en kunstenaars reikten bovendien morele en religieuze kaders aan, die angsten konden verminderen doordat ze de gebeurtenissen in een bredere context plaatsten. Ze verschaften ook troost door stil te staan bij het verdriet van nabestaanden. Daarnaast bevatten ze concrete oproepen om mee te voelen met de slachtoffers, noodlijdenden bij te staan en hulpacties te organiseren. Op die manier

12. De Graaf e.a. (2021).

13. Bankoff (2003).

14. Van Dam (2010), 6.

15. Schenk (2007); Van Asperen (2020); Jensen (2021a).

16. Schenk (2018).

boden culturele uitingen houvast in tijden van rampspoed. Dat blijkt ook uit de culturele reacties op cholera-uitbraken in het negentiende-eeuwse Nederland.

3. CHOLERA IN NEDERLAND

De eerste cholera-pandemie vond haar oorsprong in de delta van de Ganges in India rond 1817. Daarna verspreidde de ziekte zich in het Midden-Oosten en Zuidoost-Azië.¹⁷ Ook Nederlands-Indië werd daarbij getroffen, maar Europa bleef daarbij gespaard. De tweede pandemie begon in 1829 in Rusland. Eind juni 1832 werden de eerste cholera-doden in Nederland gemeld; daarna steeg het aantal explosief. In de provincie Holland stierven in de jaren 1832-1833 bijna 10.000 personen aan de ziekte. Amsterdam telde in die jaren respectievelijk 793 en 480 doden.¹⁸ Vooral de armere buurten, waar de voeding en hygiëne achterbleven, werden hard geraakt. Daarna zouden nog meer uitbraken volgen. De grootste was die in 1848-1849, toen 22.078 personen aan cholera overleden, waarvan 2256 in Amsterdam. Daarna bleef de ziekte latent aanwezig, om opnieuw te pieken in de jaren 1866-1867, toen ongeveer 20.000 Nederlanders aan cholera overleden. Bij deze laatste uitbraak overleden in Amsterdam aanzienlijk minder personen (in totaal 1104) dankzij de aanleg van de waterleiding.¹⁹ De Britse wetenschapper John Snow had in 1854 ontdekt dat besmet water een grote rol speelde bij de verspreiding van de ziekte; betere drinkwatervoorziening bracht het aantal ziektegevallen dan ook omlaag. In 1883 ontdekte de Duitse arts Robert Koch de cholera-bacterie, waarmee definitief vast kwam te staan dat goede hygiëne het beste preventiemiddel tegen de ziekte was.

Na de derde golf werd Nederland niet meer getroffen, maar er waren nog flinke uitbraken in omliggende landen. Het bekendste is de Hamburgse cholera-epidemie van 1892, toen als gevolg van ongezuiverd rivierwater zo'n 17.000 personen besmet raakten. Ongeveer de helft van hen overleed op een totale bevolking van rond de 560.000.²⁰ Daarbij braken hevige rellen uit, omdat burgers de lokale overheden nalatigheid verweten.²¹ Rellen en protesten kwamen vaker voor tijdens de cholera-epidemieën, omdat de ziekte structurele sociale ongelijkheid en stedelijke overbevolking blootlegde. De ziekte gaf ook aanleiding om Europese steden, zoals Parijs en Napels, te herstructureren en 'cholera-proof' te maken. De bouw van brede boulevards en parken, de herverdeling van de bevolking en het aanleggen van een ingenieus riolerings- en afwateringssysteem moesten toekomstige uitbraken voorkomen.²² Op deze manier bepaalden (de dreiging van) epidemieën dus

17. Coutinho (2020), 64.

18. Koten (2021).

19. Ibid.

20. Ibid.

21. Snowden (2020), 258.

22. Snowden (2020), 256-257.

ook het uiterlijk van een stad. Tot op de dag van vandaag is cholera nog niet uitgeroeid; wereldwijd vallen er nog altijd duizenden doden per jaar. Soms zijn grote catastrofes als aardbevingen en overstromingen de oorzaak van nieuwe uitbraken, zoals in Haïti in 2010.²³

Toen de ziekte voor het eerst haar intrede in Nederland deed, waren de gevoelens van angst en onzekerheid groot. Kranten rapporteerden dagelijks over het groeiende aantal doden, en lokale overheden troffen maatregelen om de ziekte in te dammen, al was er veel onduidelijk over de oorzaak ervan. Grote evenementen, zoals kermissen, werden overal afgelast. Verder werden tal van gezondheidsadviezen gepubliceerd. Zo drukte de *Rotterdamsche Courant* namens de burgemeester en wethouders van Rotterdam een lange lijst adviezen af.²⁴ Huizen moesten goed gereinigd worden, scholen geventileerd en men moest niet met te veel personen in dezelfde ruimte slapen. Drank- en voedseladviezen gaven ze ook. Vis, vruchten en waterachtige groentes werden afgeraden, vooral meloenen, komkommers en zuurkool. Sterke drank was uit den boze, maar koffie, thee en een goede rode Bordeauxwijn waren heilzaam. Mensen moesten terughoudend zijn met het eten van vlees, omdat sommige dieren, zoals ganzen, eenden en hoenders, aan dezelfde ziekteverschijnselen stierven als choleralijders. Verder bleek het bewaren van een 'goede opgeruimde gemoedsgesteldheid' van essentieel belang om de moed erin te houden. Gewiekste apothekers speelden er gretig op in door te adverteren voor cholera-poeder. Dit zogenaamde wondermiddel zou 'vastheid, veerkracht en opgeruimde geestgesteldheid' bevorderen.²⁵ Daar moest dan wel stevig voor betaald worden: een flesje kostte 1 gulden en 25 cent, wat voor de meeste stedelingen onbetaalbaar was.

Veel van de hiervoor genoemde maatregelen boden vooral praktische richtlijnen om verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen: goede hygiëne, evenwichtige voeding en inperking van sociale evenementen waren daarbij leidend. Maar hoe zat het met de mentale beleving van de ziekte? Daarover komen we meer te weten wanneer we de culturele media uit die tijd bestuderen: ze laten zien hoe burgers emotioneel op de ziekte reageerden en hoe ze hun angsten bezworen. Globaal vervulden culturele uitingen vier functies, die ik hierna achtereenvolgens zal behandelen: ze reguleerden emoties, reikten morele en religieuze lessen aan, stimuleerden gemeenschapsgevoel en gaven gestalte aan een herinneringscultuur.

4. UITLAATKLEP VOOR ANGSTEN

Toen de cholera haar intrede deed, grepen angst en onzekerheid om zich heen: hoe gevaarlijk was deze ziekte? Hoeveel doden zou zij opeisen? Hoe konden burgers

23. Snowden (2020), 266-268.

24. *Rotterdamsche Courant* 16 juni 1832.

25. *Opregte Haerlemsche Courant* 27 maart 1832.

deze onbekende sluipmoordenaar het beste bestrijden? Terwijl de kranten schreven over het aantal doden per plaats en hygiënevoorschriften publiceerden, gaven schrijvers en kunstenaars uiting aan hun gevoelens van vrees en onzekerheid door middel van gedichten, verhalen en visuele voorstellingen. Ze maakten daarbij gebruik van een specifiek en beproefd stijlmiddel: de personificatie. Zoals de pest kon worden verbeeld als een oude, gekromde vrouw gehuld in een zwarte cape met bezem en hart, zo kreeg ook de cholera een eigen gestalte. Het werd een personage met angstaanjagende eigenschappen, dat rondreisde, dood en verder zaaide en weer verder trok.²⁶ Soms deed de cholera zich voor als een gemaskerd spook, soms als een apocalyptische ruiter, soms als een grijzend skelet.

De cholera als apocalyptische ruiter, tekening uit *L'espiègle: journal satirique, politique, artistique et littéraire*, Brussel, 1866

Dichters benadrukten vooral het onbekende karakter van de angstaanjagende dodenzaaier. Ze zochten hun toevlucht tot bekendere fenomenen om de ontwikkelingen te kunnen duiden. De Rotterdamse dichter Adriaan van der Hoop vergeleek de cholera bijvoorbeeld met de pest, de welbekende ziekte die in de voorbije eeuwen duizenden slachtoffers had geëist: 'De cholera, de schrik der Aziaten; / De wreede pest, wier kracht geen woord vertolkt', schreef hij.²⁷ Zijn pen was niet bij machte de verwoestende kracht van de nieuwe, levensbedreigende ziekte te beschrijven en dus trok hij een vergelijking met rampen waarmee Nederlanders

26. Mathijsen (2003), 114-119.

27. Van der Hoop (1832), 9.

wel veel ervaring hadden: 'Een wreede pest, ô Neêrland! Dreigt uw kusten, / Gelijk de vloed de opgeworpen dam'.²⁸

De dichtende predikant J.J.L. ten Kate legde eveneens de nadruk op de onbekendheid van de nieuwe ziekte. Hij omschreef de cholera als een onbekende reiziger die zonder paspoort rondreisde en overal binnen wist te dringen:

De Cholera! ... 't is de Onbekende,
Die slot en grendel overwint:
De wandlares van 's waerelds ende,
Die zonder paspoort toegang vindt.
Zij laat zich zwijgend binnensluiken.²⁹

Soortgelijke typeringen komen we tegen bij dominee J.P. Hasebroek, die de cholera als een ongewenste gast beschreef, die hem overal achtervolgde:

Wie zijt ge, o onbekende
En ongewenschte gast,
Die, waar ik de oogen wende,
Mij overal verrast?
Rigt ik naar 't veld mijn schreden,
Ik zie u dreigend staan,
En wil ik stadwaarts treden,
Uw aanzigt grijnst mij aan.³⁰

De cholera manifesteerde zich volgens Hasebroek op schepen, beklom bergtoppen, drong legertenten binnen en duwde weesjes zonder pardon het graf in. Aanvankelijk reisde zij alleen door het Oosten, maar nu vloog ze vrij door het Westen en deed ze zelfs het ijzige Noorden aan. Hasebroek schreef heel specifieke uiterlijke kenmerken toe aan dit genadeloze wezen. Ze droeg een zwart en donker masker over het bleke gelaat. Het 'ooggeflonker' verraadde dat het om een 'oosterling' ging – een verwijzing naar de oosterse herkomst van de ziekte. Ze was, in de woorden van Haseboek, 'de plage van 't Oosterland'.³¹

Auteurs gaven op deze manier ook uitdrukking aan de gevoelens van angst die heersten. De Utrechtse arts Hendrik Jan Broers verhaalde hoe de cholera oppermachtig was en overal mensen schrik aanjoeg: 'Zij naderde, de machtige! Zij naderde en ze verspreidde schrik en angst om zich heen, en hare faam ging haar vooruit, het gevaar verdubbeld en den angst vermeerderend, omdat ze in de

28. Van der Hoop (1832), 24.

29. Ten Kate (1849), 6.

30. Hasebroek (1859), 32.

31. Hasebroek (1859), 35.

verte was.³² Ook de broedschrijver Jean-Baptiste Didier Wibmer sprak over de grote angst die zich over het land verspreidde. Het leidde tot grote wanhoop in huisgezinnen, die hun geliefden zagen sterven:

De kreet der wanhoop rijst, wààr zal men hulpe vinden?
Uw kaak is opgesperd, om 't menschdom te verslinden;
De vader, de echtgenoot zinkt in het duister graf;
Het kind ligt roerloos neer, en schrikt zijn moeder af.³³

Wibmer beschreef de huiveringwekkende taferelen waarmee choleralijders en hun omgeving te maken kregen: patiënten werden lijkleek, kermden van de pijn, braakten wit vocht uit en kregen blauw-rode huidvlekken. Door deze verkleuring van het lichaam werd de cholera ook wel de 'blauwe ziekte' genoemd. De ogen zwollen op en ze kregen gerimpelde vingers en tenen. Ze verloren hun stem en hadden last van afschuwelijke, inwendige hitte. Hun toestand was zo ondragelijk, dat ze uiteindelijk smachtten naar de verlossende dood.³⁴

Een choleradode in Sunderland, 1832. Lithografie door I.W.G: Wellcome Collection

Kunstenaars portretteerden de choleralijders, zodat iedereen kon zien wat de ziekte met iemand deed. Daarnaast visualiseerden ze ook de ziekte zelf. Ze maakten gebruik van dezelfde procedés als literatoren: ze personifieerden de cholera. De ziekte werd afgebeeld als een monsterlijke of een spookachtige verschijning, die angst en verderf zaaide. Soms nam de cholera de gestalte van een apocalyptische ruiter aan die het volk verpletterde, andere keren die van een duivels wezen, inclusief staart en vleugels.³⁵ Dit soort visualisaties zal de angst verder hebben aangejaagd. Vaak vielen de personificatie van de Dood en de Cholera min of meer samen. Zo verschenen er tal van afbeeldingen waarop de Dood zich als een grijnzend skelet mengde in een menigte. Een bekende prent is bijvoorbeeld die waarbij

32. Broers (1880), 688.

33. Wibmer (1832), 3.

34. Wibmer (1832), 6-7.

35. Briese (2003).

de Dood water tapt en zo de mensen besmet. Dit soort beelden kende een internationale verspreiding; we komen ze in tal van culturele media tegen, bijvoorbeeld in geïllustreerde tijdschriften of op prenten

Tijdens de cholera-epidemieën kreeg het motief van de 'Danse macabre' ofwel de dodendans een nieuwe impuls. Dit beeld circuleerde al tijdens middeleeuwse pestepidemieën in kerken, bij begraafplaatsen en op andere publieke plaatsen. Het symboliseerde de gedachte dat ieder mens sterfelijk was en dat er geen onderscheid werd gemaakt naar rang en stand in het aangezicht van de dood.³⁶ De Duitse kunstenaar Alfred Rethel vervaardigde bijvoorbeeld een prent waarop te zien is hoe de Cholera en de Dood hun intrede doen op een bal masqué in Parijs in 1832. De Dood bespeelt een viool van menselijke beenderen, terwijl de Cholera als een Egyptische mummie de scepter van de ziekte zwaait. Dansers vluchten hals-overkop weg of vallen dood neer. Rethel baseerde zich op zijn beurt op een vertelling die Heinrich Heine in 1832 in de *Allgemeine Zeitung* had gepubliceerd.³⁷

Alfred Rethel, 'Der Tod als Erwärger, Erster Auftritt der Cholera auf einem Maskenball in Paris', 1851, Rijksmuseum Amsterdam

36. Hertel (2000).

37. De Graaf e.a. (2021).

Ook in Nederlandse bronnen komen we dit soort verwijzingen naar de ‘danse macabre’ tegen. Die zijn niet heel letterlijk, maar eerder associatief: de dood verleidt de mensen met muziek en dans en slaat vervolgens genadeloos toe. De dichter J.J.A. Gouverneur beschreef in zijn gedicht ‘De cholera’ hoe de Dood wild om zich heen sloeg: ‘Zij zwaait de zeis in ’t blinde en moordt en wort en gruiet’. Luide jammerkreten en ‘snikkend angstgesteen’ waren overal te horen, maar dat klonk de Dood als ‘feestmuziek’ in de oren.³⁸ Dit soort macabere muziek kwam ook voor in een pamflet uit 1849, waarin over de vraag werd getwist of de Amsterdamse kermis moest worden afgelast. Een (fictieve) apotheker en een ‘tapper’ (verkoper van wijn, bier en sterkedrank) kruisten de degen. De apotheker wint uiteindelijk het pleit dat de kermis dit jaar om gezondheidsredenen geen doorgang kan vinden. Zijn argument is beeldend: ‘Daar ginds wordt eene moeder met twee harer kinderen te gelijk ten grave gedragen; de kermisvierende menigte opent zich op den trein door te laten; in ieders oog blinken tranen; maar luid en vrolijk klinkt de viool door gindsche vensterramen, als spotte zij met de smart van den ongelukkigen man en vader, die weenend, de lijkbaar zijner geliefde volgde.’³⁹ Op een prent werd korte metten gemaakt met de bevolking die zich tot feestgedruis liet verleiden. Het toonde allerlei kermisaferefen, maar rechts achter loopt de Dood als een skelet rond met een zeis. Het veelzeggende opschrift luidt: ‘Hier wenkt het vermaak - gindsch wacht U het graf. Zie dus volgaarn van de Kermisvreugd af’.

Kermis of geen kermis, 1849, Atlas van Stolk

Dat de angst voor de ziekte ook nuttig kon zijn, blijkt uit een prent uit 1866 van de tekenaar Alexander Ver Huell met de titel ‘De wachter aan onze grenzen’. Daarop was een skelet in een groot wit gewaad te zien dat een wapperende vlag droeg met daarop de tekst ‘cholera’. Het achterliggende idee was dat de angst voor ziekte

38. Gouverneur (1889), 102-103.

39. Anoniem (1849), 7.

buitenlandse legers zou tegenhouden aan de grenzen. De Pruisische vorst Otto von Bismarck wilde een nieuwe Duitse bond vormen en voerde in 1866 oorlog met Oostenrijk. Dat leidde tot het uittreden van Oostenrijk uit de Duitse bond, maar de annexatie van verschillende andere deelgebieden. Ver Huell was bang dat Von Bismarck ook de oorlog aan Nederland zou verklaren en portretteerde de cholera als een natuurlijke verdedigingslinie.⁴⁰

A.W.M.C. Ver Huell, 'De wachter aan onze grenzen'. De cholera houdt de vijand buiten de deur, 1866, Gelders Archief

40. Bervoets (1992), 177.

5. MORELE EN RELIGIEUZE LESSEN

In het beeld van de ‘danse macabre’ zat een morele les besloten, namelijk dat de dood eenieder kon treffen, van jong tot oud, van arm tot rijk. Dat betekende dat iedereen moest leren leven met de dood. Het was een lot dat uiteindelijk alle mensen zou treffen, hoe wreed het ook kon zijn. Het betekende echter niet dat ze zelf geen verantwoordelijkheid droegen voor het verloop van de ziekte: niet voor niets brachten lokale overheden tal van richtlijnen en adviezen uit om de verspreiding van de ziekte te voorkomen.

Er werden ook andere morele boodschappen verbonden aan de epidemie: schrijvers grepen het verbod op de kermis aan om zedeloos volksvermaak aan de kaak te stellen. De bekende voorman van het Réveil in Nederland, Ottho Gerhard Heldring, zag in 1838 zijn kans schoon om de gevaren van alcohol aan de man te brengen. Het drinken van jenever, zo betoogde hij, was vele malen erger dan de cholera: de rampzalige gevolgen van overmatig drankgebruik moesten veel meer vrees opwekken dan de cholera, die maar kortstondig het land in een angstgreep had gehouden.⁴¹ Zijn werk werd een ijkpunt in campagnes tegen drankmisbruik. Toen de Amsterdamse kermis in 1849 werd verboden, figureerde Heldring voor de tegenstanders van deze beperking als kop-van-jut: hij behoorde tot de groep zedenpredikers die mensen ieder pleziertje wilde misgunnen.⁴²

Maar Heldring was bepaald niet de enige die het zoeklicht op de zonden van de mens richtte. Vrijwel alle schrijvers grepen de epidemie aan om een stichtelijke les over het voetlicht te brengen. Van der Hoop stelde zijn dichterlijke pen geheel ten dienste van God. Zijn doel was om zijn lezers tot God te bekeren, zo berichte hij in een woord vooraf. De titel van zijn publicatie, *De cholera; graf- en boeteklanken* (1832), was veelzeggend: boetedoening was de beste remedie tegen de ziekte. ‘Bidt en knielt’, luidde zijn devies.⁴³ Hij besloot zijn religieuze opwekking met een lyrisch gebed, waarin hij de alvermogende Heer eerbiedigde.

Verschillende dominee-dichters sloten zich aan bij het koor van boetgezanten. Ook Bernard ter Haar, Hasebroek en Ten Kate zagen de cholera als een bode van God, die de mensen waarschuwde voor hun zondige gedrag. Ter Haar verbeeldde de cholera als een Luciferachtige verschijning die als vertegenwoordiger van het kwaad op zijn strijddak door het heelal raasde. Deze spookachtige verschijning hield een lange en furieuze monoloog waarin hij de mensen hun zondige gedrag aanwreef. Als mensen vroegen hoe lang hij nog zou blijven, moest hij het antwoord schuldig blijven: ‘Gij vraagt, hoe lang ik blijf? O sterv’ling, van die ure / Weet mensch noch Engel, God alleen’.⁴⁴ Ten Kate spoorde zijn lezers aan hun zonden te belijden:

41. Heldring (1838).

42. Anoniem (1849), 2.

43. Van der Hoop (1832), 24.

44. Ter Haar (1880), 225.

O Volk, *mijn* Volk! belijd uw zonden!
 God tuchtigt om te loutren. Hij
 Slaat ééne wond om alle wonden
 In eens te sluiten. Aarzelt gij?
 Laat vrij uw boetetranen plasschen!
 Val biddend neér in zak en asschen!
 Bekeer u als één éénig man!⁴⁵

Ten Kate beschouwde de ziekte als een voorteken dat het einde der tijden was aangebroken: 't begin van 't eind breekt aan!'⁴⁶

De godvruchtige boodschap klonk luid en duidelijk. Er verschenen diverse preken in druk waarbij soms de titel boekdelen sprak. De Amsterdamse predikant Jan de Liefde publiceerde bijvoorbeeld de leerrede *De cholera: eene roede in de hand des heeren* (1853). Ook in een lied uit 1848 dat als titel droeg 'De cholera regeert niet' werd duidelijk gemaakt dat er slechts één wezen was dat aan de knoppen van de wereldgeschiedenis draaide, namelijk God: 'Maar God alléén, de Heer des Heeren, / Regeert: - Hij houdt uw levensraad in Zijn Hand'.⁴⁷ De dichter C.G. Withuys sprak niet van een straffende maar een liefdevolle God. De dood moest verwelkomd worden: 'De liefde des Heeren is eindloos als groot; / Het graf brengt Zijn Weezen ons nader'.⁴⁸

Toch klonken er ook andere geluiden. Een criticus van het algemeen cultureel tijdschrift *Vaderlandsche letteroefeningen* hekelde de straf-op-zondetheorie die Van der Hoop aan de cholera verbond. Hij kon weliswaar fraai dichten, maar zijn rede-neertrant deugde niet: 'Zijn de Groningers aan meer overtredingen schuldig dan Amsterdammers? Zijn de Zeeuwen beter Christenen dan de Hollanders? Wie zou dergelijke stellingen durven beweren? De vermaning tot reiniging en heiliging van hart en wandel komt altijd te pas, en het is betamelijk, door het gevoel van de druk der volksrampen, zich tot het goede te laten opleiden; maar men is daarom niet gerechtigd, die rampen als eene eigenlijke *straf*, eene *vergelding* van het kwade te beschouwen.'⁴⁹ Van der Hoop was er louter op uit om de angst voor de ziekte te vergroten, aldus deze recensent.

Minstens zo fundamenteel was de kritiek die de Utrechtse arts Hendrik Jan Broers uitte. Hij verwierp in alle toonaarden de gedachte dat de cholera een door God gezonden straf was, maar wees medische en sociaaleconomische oorzaken aan voor de snelle verspreiding van de ziekte in sommige delen van de stad. Dat vooral buitenwijken werden getroffen, had alles te maken met de armoede aldaar.

45. Ten Kate (1849), 7.

46. Ten Kate (1849), 8.

47. Anoniem (1848), 2.

48. Withuys (1850), 258.

49. Anoniem (1832), 728.

Kortom, de cholera was 'de arme lui's-ziekte'.⁵⁰ Zoals armen nu werden opgeofferd aan de cholera, zo dienden Napoleons jonge soldaten ooit als kanonnenvoer, meende Broers. En dus was er maar één remedie: het verbeteren van de leefomstandigheden van de armen in de samenleving. Zijn socialistische boodschap, zo benadrukte hij, kwam ten goede aan de hele maatschappij. Anders dan anderen trok hij dus een politieke les uit de cholera-epidemie: zolang de leefomstandigheden van armen niet zouden verbeteren, zouden zij het hardste geraakt worden door de ziekte.

De cholera-epidemieën leidden zo tot de wens om de samenleving te verbeteren en te hervormen. Daar konden religieuze, morele of politieke motieven aan ten grondslag liggen. Een soortgelijk mechanisme is ook zichtbaar bij andere epidemieën, inclusief de coronapandemie – stelselmatig grepen burgers de gelegenheid aan om kritisch op de eigen tijd te reflecteren en te ijveren voor maatschappelijke hervormingen.⁵¹

6. SOLIDARITEIT EN LIEFDADIGHEID

Behalve dat culturele media als een uitlaatklep voor angsten fungeerden en morele en religieuze kaders aanreikten, hadden ze nog een derde functie: ze beoogden de solidariteit tussen burgers te verhogen en geld op te halen voor de noodlijdenden. Dat gebeurde onder meer via oproepen in kranten, liefdadigheidspublicaties en benefietconcerten.

Via allerlei gremia werden burgers opgeroepen te doneren voor de hulpbehoevenden. Het kon bijvoorbeeld gaan om nabestaanden die niet meer in hun eigen onderhoud konden voorzien, of om een verbetering van de leefomstandigheden van de armen, die het vaakst door de ziekte werden getroffen. Lokale kranten moedigden burgers aan in actie te komen en publiceerden de opbrengsten. Tijdens het wedrennen in Zandvoort werd bijvoorbeeld 300 gulden opgehaald voor de noodlijdenden aldaar.⁵² Ook kerken kwamen in actie. In Scheveningen haalden ze bijvoorbeeld bijna 3000 gulden op voor de getroffen. Burgercomités wisten nog eens ruim 8000 gulden in te zamelen.⁵³ Zo ontstond in de negentiende eeuw een heuse liefdadigheidscultus, waarbij burgercomités, kerken en genootschappen zich inspanden om zo veel mogelijk geld op te halen voor de noodlijdenden. Deze maatschappelijke reactie was ook zichtbaar bij andere catastrofes, zoals watersnoden.⁵⁴

Culturele media speelden daarbij een belangrijke rol. Gelegenheidspublicaties en benefietconcerten droegen bij aan een klimaat waarbij liefdadigheid als een van-

50. Broers (1880), 693.

51. De Graaf e.a. (2021).

52. *Dagblad van 's-Gravenhage* 27 augustus 1849.

53. *Opregte Haerlemsche Courant* 30 augustus 1849.

54. Jensen (2018), 37-39.

zelfsprekende christenplicht en burgerdeugd gold.⁵⁵ Schrijvers toonden zich sociaal bewogen en uitten dat door middel van hun werk.⁵⁶ De negentiende eeuw was, in de woorden van letterkundige Marita Mathijsen, ‘de eeuw van liefdadigheidsuitgaven’.⁵⁷

Ook tijdens de cholera-epidemieën verschenen veel publicaties waarvan de opbrengsten ten goede kwamen aan de noodlijdenden. Zo publiceerde de Utrechtse predikant J.A.D. Molster een bundel, *Liederen en gebeden* (1849), waarvan de opbrengsten ten goede kwamen aan de choleralijders. In de Zuid-Hollandse gemeente Sluipwijk bracht Abraham ten Bosch een *Tweetal preken, naar aanleiding der heerschende cholera* (1849) voor eigen rekening uit om geld in te zamelen voor de armen. In 1853 bracht de bekende vaderlandslievende dichter Hendrik Tollens een albumblaadje uit om de armste choleralijders en nabestaanden te ondersteunen. De uitgave was fraai goud omrand en toonde een allegorische voorstelling van een vrouwenfiguur met twee putti (mollige kinderfiguren), omringd door bloemen en planten. De vrouw draagt een bloemenkrans en lijkt bloemen te strooien. Er is ook een cornucopia ofwel hoorn des overvloeds afgebeeld. Het gedicht was in Tollens' eigen handschrift afgedrukt en luidde:

De kranke zucht en de arme schreit,
De martling en 't gebrek vermeëren.
Wij bidden in den naam des Heeren:
Verhoort de stem der menselijkheid!
Helpt, geeft, wie helpen kan en geven!
Geen oor gestopt! geen hart versteend!
Al wat gij doet wordt aangeschreven
En wat gij geeft wordt God geleend.⁵⁸

Het blaadje kostte 25 cent, dat alleen contant te betalen was. Meer betalen mocht ook indien men dat wilde. Het werd niet alleen aan huis verkocht, maar in enkele grote steden konden burgers hun bijdrage ook in een collectebus werpen.⁵⁹ De opbrengsten gingen rechtstreeks naar de commissie voor choleralijders in Rotterdam. Prins Hendrik, een van de zoons van voormalig koning Willem II, en zijn echtgenote betaalden maar liefst 25 gulden voor het albumblaadje, zo berichtte de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.⁶⁰ In totaal bracht de actie 721 gulden op.⁶¹

55. Fons Meijer onderzoekt in zijn promotieonderzoek de collectes bij de watersnoden van 1825 en 1881 en de liefdadigheidscultus naar aanleiding van rampen in de negentiende eeuw.

56. Mathijsen (2021).

57. Mathijsen (2003), 222.

58. Tollens (1853).

59. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 5 oktober 1853; *Algemeen Handelsblad* 6 oktober 1853.

60. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 21 oktober 1853.

61. Anoniem (1856), 6.

Burgers probeerden ook geld in te zamelen door benefietvoorstellingen te organiseren. Op 5 oktober 1832 vond een concert plaats in de Amsterdamse schouwburg ten behoeve van de choleralijders. De leden van het muziekkorps van de Amsterdamse schutterij speelden *Broedergroet, aan onze braven op de grenzen*, dat werd gezongen door de acteur en zanger Theo Majofski. In dit lied werd de Nederlandse strijdkrachten een hart onder de riem gestoken tegen de achtergrond van de Belgische Opstand; inhoudelijk was er geen connectie met de cholera.

Titelblad *Broedergroet, aan onze braven op de grenzen*, Amsterdam 1832, Atlas van Stolk

Een ander groots benefietconcert vond plaats op 19 januari 1854 in de grote zaal van de Harmonie te Rotterdam. Deze zaal was kosteloos ter beschikking gesteld.⁶² Het evenement vond plaats op initiatief van de joodse liedertafel (mannenzang-

62. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 28 januari 1854.

7. HERINNERINGSCULTUUR

Een vierde en laatste functie die culturele media in crisistijd vervulden, was dat ze gestalte konden geven aan een herinneringscultuur. Dat was niet alleen van belang voor de nabestaanden, maar ook op het collectieve niveau van de stad, de regio of de natie. Het kon bewoners bijvoorbeeld eraan herinneren dat ze reële risico's liepen en op volgende rampen voorbereid moesten zijn. Dat was met name het geval bij overstromingen, waar merktekens passanten erop wezen dat dit weer kon gebeuren.⁶⁶ Daarnaast fungeerden traumatische gebeurtenissen, waaronder overstromingen, aardbevingen en hongersnoden, ook als ijkpunten in het verhaal dat samenlevingen over zichzelf vertelden: ze waren vormend voor collectieve identiteiten.⁶⁷

Tegelijkertijd valt op dat epidemieën zo'n rijke herinneringscultuur meestal ontberen.⁶⁸ Dat heeft misschien ermee te maken dat het om catastrofes gaat die zich over een langere tijdspanne uitstrekken: er is geen duidelijk begin, midden en einde aan te wijzen. Ook is er niet sprake van een duidelijke dader of een scherp omljnd vijandbeeld: er is niet een duidelijke 'wij' versus 'zij' te benoemen. Vergelijken met andere rampen zijn de verhalen van slachtoffers bovendien minder aansprekend: ziekte en dood komen nu eenmaal veelvuldig voor. Daardoor is het moeilijker een samenhangend 'narratief' te creëren. Bovendien is er vaak geen duidelijke geografische plaats aan te wijzen waar de ramp zich heeft voltrokken en te bepalen waar een gedenkteken zou moeten worden opgericht.

Doordat een vanzelfsprekend herinneringskader ontbreekt, vergeten volgende generaties epidemieën relatief snel. Dat bleek ook wel tijdens de huidige coronacrisis, toen historici naarstig op zoek gingen naar vergelijkbare gebeurtenissen uit het verleden. Bij het bredere publiek in Nederland waren kennis over de pest, de cholera, de tyfus of de Spaanse griep grotendeels in de vergetelheid geraakt.⁶⁹ Iets dergelijks geldt niet voor de watersnoodramp van 1953, omdat deze ieder jaar wordt herdacht.

Ook voor de cholera geldt dat er slechts op zeer beperkte schaal vorm is gegeven aan een herinneringscultuur – zeker wanneer we dat vergelijken met de schriftelijke en visuele gedenkcultuur rondom Nederlandse watersnoodrampen. Toch bestond deze wel, in de vorm van gedenkboeken, medailles en monumenten. Gedenkboeken kwamen als genre op in de achttiende eeuw en werden vooral in de context van watersnoodrampen geproduceerd.⁷⁰ Schrijvers concentreerden zich weliswaar op een specifieke watersnood, maar gaven er vaak een geschiedkundig

66. Kempe (2007); Pfister (2011).

67. Erll (2011).

68. Duerr (2021).

69. In 2017 verscheen wel een publiksboek over de Spaanse griep, dat ook direct in een Nederlandse vertaling verscheen (Spinney 2017), maar de belangstelling voor de watersnoodramp van 1953 is vele malen groter en constanter. Zie hierover ook Jensen (2021b).

70. Van Dam en Pieters (2018), 275-276.

overzicht van eerdere overstromingen bij. De gebeurtenissen werden meestal per regio, stad en dorp naverteld. Feitelijke gegevens over het aantal stuks verdrongen vee en menselijke slachtoffers werden afgewisseld met sensationele overlevingsverhalen. Literaire stijlmiddelen, zoals de hyperbool (overdrijving), exclamatio (uitroep) en metaforiek, werden in overvloed toegepast om in te werken op het gemoed van de lezer. Tot slot waren er ook lange lijsten met namen van donateurs opgenomen, zodat iedereen kon naslaan hoeveel er was opgehaald bij collectes. Dat het gewilde uitgaven waren, blijkt wel uit de omvangrijke intekenlijsten die voorin deze werken werden afgedrukt.

In het kader van de cholera-epidemieën verschenen ook zulke gedenkboeken, zij het niet veel. Zo bracht de Zwolse predikant Gerard Heinrich van Senden in 1833 een overzichtswerk uit over de wijze waarop de ziekte Overijssel, in het bijzonder Zwolle, had getroffen. Hij deed dat op verzoek van anderen; met name zijn preek van 14 november 1832 had velen geraakt. De regionale, stedelijke en kerkelijke overheden hadden feitelijke informatie aangeleverd. Doel was om de ervaring te doen beklijven in de collectieve herinnering: 'Het werkje strekke, om, met geheugenis der bezoeking, ook het nut, dat zij te weeg zou brengen, nog lang te bewaren.'⁷¹ Van Senden bundelde een aantal preken en voegde daar zeventien bijlagen aan toe, waarin hij onder meer inging op de verspreiding van de ziekte en het aantal sterfgevallen in Nederland. Daarnaast weidde hij uit over eerdere pestepidemieën, de specifieke overheidsmaatregelen en hulpacties in Overijssel. Hij ging ook uitgebreid in op de choleradoden die in Zwolle waren gevallen. Het boek werd voorafgegaan door een lijst met intekenaars, van wie het merendeel afkomstig was uit Zwolle.

Ook voor andere steden werden dit soort compendia gemaakt, bijvoorbeeld voor Leiden en Scheveningen. Het verloop van de ziekte werd nauwkeurig geboekstaafd door officiële overheidsdocumenten en tabellen bij elkaar te brengen. Er werden ook concrete ziekteprocessen en heilzame middelen opgesomd, zoals de natuurlijke genezing van mevrouw Ligtvoet te Leiden, bij wie kalfsbouillon de braking had doen stoppen.⁷² Op die manier diende dit soort uitgaven ook een praktisch nut: wie wilde, kon er ideeën opdoen voor een effectieve behandeling van de ziekte.

Behalve via dit soort publicaties werd de cholera-epidemie ook herinnerd door middel van medailles. Op 23 november 1867 kende koning Willem III een bronzen medaille toe aan personen die zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt tijdens de bestrijding van de cholera-epidemie in het jaar daarvoor. Aan de ene zijde was een Griekse mannenfiguur met esculaap en de tekst 'Ob cives servatos' (Voor het redden van de burgers) gegraveerd. Aan de andere zijde 'Voor goede zorg en hulp

71. Van Senden (1833), vi.

72. Pruijs van der Hoeven, Kaathoven en Salomon (1833), 72.

bij het heerschen der cholera Asiatica in 1866'.⁷³ In vergelijking met het aantal watersnoodmedailles dat in de negentiende en twintigste eeuw is uitgereikt, valt dit eerbetoon echter in het niet.⁷⁴ Van grootscheepse monumenten, zoals die in de negentiende eeuw wel in Sheffield, Hamburg en Dresden verzezen, was al helemaal geen sprake.

Bronzen medaille 'Voor goede zorg en hulp bij het heerschen der cholera asiatica in 1866', door Jacob S.C. Elion, Numatische Kring Groningen, Publiek domein

8. TOT BESLUIT

De negentiende-eeuwse cholera-uitbraken werden met tal van praktische maatregelen bestreden, waarin de nadruk op de hygiëne en voeding lag. Tegelijkertijd is duidelijk dat er sprake was van meer dan een medische crisis alleen. De ziekte raakte de samenleving ook economisch en sociaal-cultureel. Ondernemers protesteerden tegen het verlies van inkomen, burgers raakten bevangen door angst en onzekerheid, en schrijvers gingen op zoek naar de diepere zin van deze gebeurtenissen. Daarnaast grepen burgers de gelegenheid aan om hervormingen voor te stellen die de samenleving in hun ogen veerkrachtiger zou maken. Dat resulteerde in meer aandacht voor armoedebestrijding of aanpassingen in de stedelijke structuur, zoals het aanleggen van parken of boulevards. Vertaald naar nu zou dat kunnen leiden tot adviezen voor meer groen en meer bewegingsruimte in dichtbevolkte steden.

Behalve voor praktische maatregelen hadden negentiende-eeuwse burgers ook oog voor de mentale gevolgen van de onbekende sluipmoordenaar die hun leven was binnengetroten: ze probeerden de gebeurtenissen een plaats te geven. De culturele media speelden daarbij een belangrijke rol. Ze boden niet alleen een uitlaatklep voor de gevoelens van angst en onzekerheid, maar ze reikten ook morele en religieuze lessen aan. Verder mobiliseerden ze burgers om de samenleving te ver-

73. Een lijst van de personen aan wie de medaille werd toegekend is te vinden op: https://nl.wikipedia.org/wiki/Bronzen_medaille_voor_goede_zorg_en_hulp_bij_het_heerschen_der_cholera_asiatica_in_1866#cite_note-2, laatst geraadpleegd 04/03/2020.

74. Een overzicht van watersnoodmedailles is te vinden in Biemans en Boetier (2018).

beteren of noodhulp te verlenen. In mindere mate droegen ze bij aan een herinneringscultuur, al verschenen er in Nederland wel gedenkpublicaties.

Precies daaruit kunnen we een belangrijke les voor hedendaagse crises trekken: cultuur is onmisbaar om de psychologische en sociale veerkracht van mensen te verhogen. Verhalen, gedichten, muziek, theater en andere kunstvormen bieden niet alleen een medium waar gevoelens van verdriet en pijn een plaats kunnen krijgen, ze kunnen ons aansporen tot solidariteit of maken het mogelijk schokkende gebeurtenissen een plaats te geven in de herinneringscultuur. Om die reden is het van belang ook in tijden van crisis te blijven investeren in cultuur in de breedste zin van het woord en om deze een zichtbare plaats in de samenleving te geven. Theaters, bioscopen en festivals vallen daar ook nadrukkelijk onder. Want als iets de veerkracht kan verhogen, dan zijn het wel sociale evenementen of 'volksfeesten', om met de negentiende-eeuwse Amsterdamse ondernemers te spreken.

Als drukbezochte evenementen omwille van de veiligheid tijdelijk opgeschort worden, zijn er echter nog genoeg andere culturele uitingsvormen over om de mentale veerkracht op te spannen. Neem bijvoorbeeld dit 'Preservatief tegen de cholera', dat de *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen* in 1834 publiceerde:

Neem een' kop vol opgeruimdheid,
 Met een dosis goeden moed;
 Daags twee lepels zelfbeweging,
 Even gaauw gebruikt, is goed.
 [...]
 Twintig droppels geest van vreugde,
 Met een poeder levenszout,
 En wat balsem van vertroosting,
 Is een raad zoo goed als goud.
 En vindt gij bij dit Receptjen,
 Uw verlangen niet vervuld,
 Neem dan voor het allerlaatste,
 Nog een pleister van geduld.⁷⁵

Achter het humoristisch bedoelde versje schuilt een kern van waarheid: een goed gemoed begint bij lichaamsbeweging en het oefenen van geduld. Het is een advies dat ook in onze tijd nog zeggingskracht heeft.

LITERATUUR

Anoniem, 'Recensie van *De cholera; Graf- en boeteklanken* (A. van der Hoop jr.)', in: *Vaderland-sche letteroefeningen* 1832, 727-729.

75. Anoniem (1834), 161.

Anoniem, 'Preservatief tegen de cholera', in: *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen* 4, 1834, 161-162.

Anoniem, *De cholera regeert niet!* Z.p., z.u., 1848.

Anoniem, *Moet het Kermis of geen Kermis zijn te Amsterdam?* Amsterdam, Wed. C. Kok, geb. Van Kolm, 1849.

Anoniem, *Tollens' begrafenis (25 October 1856). Uitgegeven ten behoeve der oprigting van een Gedenkteeken.* Rotterdam, H. Nijgh, 1856.

Asperen, Hanneke van, 'Catastrophes on Stage: Interurban Connections in Disaster Prints of the Late Eighteenth Century', *Visual Resources* 36, 2, 2020, 97-123, doi: 10.1080/01973762.2019.1681174.

Bankoff, Gregg, *Cultures of Disasters. Society and Natural Hazards in the Philippines.* Londen, Routledge, 2003.

Bervoets, J.A.A., *Alexander Ver Huell (1822-1897) een levensbeschrijving.* Zutphen, Walburg Pers, 1992.

Biemans, R.W.H. & H.M. Boetier, *De watersnoodmedaille in het Koninkrijk der Nederlanden.* Fotoatlas. Amersfoort, Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer, 2018.

Briese, Olaf, *Angst in den Zeiten der Cholera.* Berlijn, De Gruyter, 2003.

Broers, Hendrik Jan, *Verhaal over De cholera in Jan Pieter de Keyser, Neerland's letterkunde in de negentiende eeuw: Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde.* 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1880.

Cohn, Samuel K. jr., *Epidemics. Hate and compassion from the Plague of Athens to AIDS.* Oxford, Oxford University Press, 2018.

Coutinho, R., *Epidemieën en pandemieën.* Amsterdam, Polak & Van Genneep, 2020.

Dam, Petra van, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen.* Oratie Vrije Universiteit Amsterdam. 29 oktober 2010. <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/18457>.

Dam, P.J.E.M. van & Harm Pieters, 'Enlightened Ideas in Commemoration Books of the 1825 Zuiderzee Flood in the Netherlands', in: Pepijn Brandon, Sabine Go & Wybren Versteegen (red.), *Navigating History: Economy, Society, Knowledge, and Nature.* Leiden, Brill, 2018, 275-297.

Dreier, Rolf, *Der Totentanz: Ein Motiv der kirchlichen Kunst als Projectionsfläche für profane Botschaften (1425-1650).* Dissertatie Erasmus University Rotterdam. 2010.

Duerr, Benjamin, 'Het jaar van corona: Nooit meer een pandemie? Voor altijd waakzaam', in: *de Groene Amsterdammer* 17 februari 2021, www.groene.nl/artikel/voor-altijd-waakzaam, laatst geraadpleegd 15/03/2021.

Erl, A., *Memory in Culture*. New York, Palgrave MacMillan, 2011.

Goeverneur, J.J.A., *De dichtwerken*. Amsterdam, Amsterdamsche Courant, 1889.

Graaf, Beatrice de, Lotte Jensen, Rina Knoeff & Catrien Santing, 'Historici moeten ook meedenken, juist nu', in: *NRC Handelsblad* 2/3 mei 2020, 4-5.

Graaf, Beatrice de, Lotte Jensen, Rina Knoeff & Catrien Santing, 'Dancing with Death. A historical perspective on coping with COVID-19', in: *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy* 2021, <https://doi.org/10.1002/rhc3.12225>.

Haar, Bernard ter, 'De cholera. Bij hare wederverschijning in 1849', in: Bernard ter Haar, *Dichtwerken, deel 1*. Leiden, Sijthoff, 1880, 221-225.

Hasebroek, J.P., 'De onbekende', in: J.P. Hasebroek, *Windekelken. Gedichten*. Amsterdam, H. Höveker, 1859, 32-36.

Heldring, O.G., *De jenever erger dan de cholera. Een volksboek, in voorbeelden en cijfers, voor arm en rijk, oud en jong*. Arnhem, Is. An. Nijhoff, 1838.

Hertel, Christiane, 'Dis/Continuities in Dresden's Dances of Death', in: *The Art Bulletin*, 82, 1, 2000, 83-116.

Hoop, A. van der jr., *De cholera; graf- en boeteklanken*. Amsterdam, Brest van Kempen, 1832.

Horton, Richard, 'COVID-19 is not a pandemic', in: *The Lancet* 26 september 2020, [www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)32000-6/fulltext](http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)32000-6/fulltext), laatst geraadpleegd 7/04/2021.

Jensen, Lotte, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen, Vantilt, 2018.

Jensen, Lotte, 'De opmars van Disasters Studies. Nieuwe perspectieven in het rampenonderzoek', in: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2021a, 7-24.

Jensen, Lotte, 'Waarom de coronapandemie geen goede romans oplevert, maar wel mooie poëzie', in: *De Volkskrant* 17 juli 2021b, 5-8.

J.S., *Moet het Kermis of geen Kermis zijn te Amsterdam?* Amsterdam, Wed. C. Kok, geb. Van Kolm, 1849.

Kate, J.J.L. ten, *De cholera in Nederland. Zang des tijds*. Amsterdam, W.C.H. Willems, 1849.

Kempe, Michael, "'Mind the Next Flood!' Memories of Natural Disaster in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present", in: *The Medieval History Journal* 10, 2007, 327-354.

Koten, Janwillem, 'Verloop en gevolgen van de cholera, 1817-1923, www.ngvnieuws.nl/4-verloop-en-gevolgen-van-de-cholera-1817-1923/, laatst geraadpleegd 24/02/ 2021.

Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam, Em. Querido's Uitgeverij BV, 2003.

Mathijssen, Marita, 'Ten voordeele van... Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw', in: Lotte Jensen (red.), *Crisis en catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2021, 94-118.

Pfister, Christian, "'The Monster Swallows You": Disaster Memory and Risk Culture in Western Europe, 1500 – 2000', in: *RCC Perspectives* 1, 2011, doi.org/10.5282/rcc/5583.

Pruys van der Hoeven, C., C.W.H. Kaathoven & G. Salomon, *Geschiedverhaal van de cholera-epidemie te Leiden, in 1832*. Leiden, C.C. van der Hoek, 1833.

Schenk, Gerrit Jasper, 'Historical Disaster Research. State of Research, Concepts, Methods and Case Studies', in: *Historical Social Research* 32, 3, 2007, 9-31.

Schenk, Gerrit Jasper, 'Images of Disaster: Art and the Medialization of Disaster Experiences', in: Kondo Kenichi e.a. (red.), *Catastrophe and the power of art*. Tokio: Catalogue Mori Art Museum, 2018, 145-149.

Senden, G.H. van, *Uren van godsdienst ter gelegenheid van de cholera te Zwolle; met bijvoegselen*. Zwolle, J. de Vri en M. Brinkman de Vri, 1833.

Singer, Merrill, *Introduction to Syndemics: A Critical Systems Approach to Public and Community Health*. San Francisco, Wiley, 2009.

Snowden, F.M., *Epidemics and Society. From the Black Death to the Present*. New Haven/Londen, Yale University Press, 2020.

Spinney, Laura, *De Spaanse Griep. Hoe de pandemie van 1918 de wereld veranderde*. Vertaald door Auke Leistra. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2017.

Tollens, H. Cz. 'Cantate', in: *Aurora* 1857a, 256-258.

Tollens, H. Cz., 'Cantate', in: *Nederlands-Israëlietisch jaarboekje voor 1857*, 1857b, 29-31.

Tollens, H. Cz., *Uitroep bij eene inzameling ten behoeve der cholera-lyders*. Rotterdam, H. Nijgh, 1853.

Wibmer, J.B.D., *Brief in dichtmaat aan de Cholera Morbus. (Herinnering, vermaning, opbeuring.)*. Amsterdam, Vermandel en Schmidt, 1832.

Withuys, C.G., 'Bij het woeden der cholera', in: *Aurora. Jaarboekje voor 1850*. Amsterdam, J.H. Laarman, 1850, 254-258.